

ДОВІРА ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ КОРПОРАТИВНОГО БІЗНЕСУ

У сучасній економічній науці довіра дедалі частіше розглядається як економічна категорія¹ та важлива передумова ефективного розвитку господарського середовища. За твердженням К.Ерроу, довіра виступає індикатором стану розвитку інституційного середовища і його готовності до подальших трансформацій, "більша частина економічної відсталості у світі може бути пояснена відсутністю взаємної довіри", оскільки "кожна комерційна операція містить у собі елемент довіри"². Розглядаючи довіру як товар, К. Ерроу акцентує на тому, що даний товар наділений реальною економічною та практичною цінністю, оскільки "він підвищує ефективність системи в цілому, дозволяє виготовляти більше благ та інших речей, що наділені цінністю"³.

Згідно з підходом, запропонованим російськими вченими І.Ніколаєвим, С.Єфімовим, К.Марушкіною, довіра являє собою "динамічну характеристику взаємовідносин різних економічних суб'єктів, які засновані на вигідності економічних результатів взаємодії та на впевненості в добропорядності (лояльності, щирості та ін.) один одного"⁴. Солідаризуючись із даним визначенням, можемо відмітити, що у підприємницькій сфері довіра відіграє роль базового інституту, оскільки її наявність або відсутність визначає рівень трансакційних витрат, можливості та ефективність інвестиційного процесу, а отже, і прогнозування подальшого розвитку підприємницького середовища та економіки в цілому.

Особливої актуальності набуває дана теза у контексті дослідження ефективності розвитку корпоративного підприємництва, яке ґрунтується на ідеї акумуляції капіталів та делегування повноважень з розпорядження асоційованим акціонерним капіталом іншим особам – найманому менеджменту, що, своєю чергою, передбачає необхідність існування елементарного рівня довіри між принципала-

ми-власниками та агентами-розпорядниками майна. Принагідно слід зазначити, що ще наприкінці XIX ст. у вітчизняній науковій літературі (праці І.Тарасова, С.Пахмана, Л.Петражицького та ін.) інститут довіри розглядався як один із засадничих елементів, що уможливує ефективний розвиток акціонерного бізнесу. Зокрема, С.Пахман зазначав: "успіх акціонерної підприємливості, як і будь-якої публічної діяльності є безпосередньо залежним від суспільної довіри"⁵. Відтак, довіра повинна розглядатися як основна передумова формування акціонерного капіталу.

Саме наявність чи відсутність суспільної довіри до організаційної форми корпорації та інституційних механізмів корпоративного контролю за ефективністю використання асоційованої власності, з одного боку, виступає важливою передумовою процесу акціонерної акумуляції капіталів, а з іншого – індикатором ефективності корпоративного бізнесу в цілому. У ході визначення рівня довіри суспільства до корпоративного бізнесу необхідно враховувати той факт, що він (рівень довіри) на різних етапах інституційних трансформацій може коливатися: від сприйняття корпорації як однієї із найбільш ефективних організаційних господарських форм, до вкрай негативної суспільної оцінки корпорації як інструменту шахрайства та біржової спекуляції. Подібну трансформацію довіри до корпоративної форми бізнесу можна спостерігати на різних історичних етапах. Так, на початку інституційних трансформацій у 1990-х роках корпоратизація вважалась універсальним засобом для подолання більшості соціально-економічних проблем і, відповідно, інститут корпорації сприймався суспільством здебільшого як синонім прогресу і цивілізованості.

Виявлення особливостей процесу формування корпоративного середовища на початкових етапах приватизаційного процесу дає підстави стверджувати, що важливою передумовою для його ефективного розвитку стали вкорінені неформальні інститути. Так, підґрунтям позитивного сприйняття в суспільстві механізмів "масової приватизації" через ордену з викупу, створення колективних форм

¹ Николаев И.А., Ефимов С.В., Марушкина Е.В. Доверие в экономике: количественная оценка. Аналитический доклад. – Департамент стратегического анализа, ФБК. – 2006. – 38 с.

² Arrow K.J. Gifts and Exchanges. Philosophy and Public Affairs. – № 1(4), 1974. – P. 343–362.

³ Arrow Kenneth J. The Limits of Organization. – New York: Norton, 1974. – P. 23.

⁴ Николаев И.А., Ефимов С.В., Марушкина Е.В. Доверие в экономике: количественная оценка. – С. 8.

⁵ Пахман С. О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства. – Х.: Университетская типография, 1861. – С. 7.

підприємства на основі передавання державних об'єктів у власність трудового колективу стали сформовані впродовж тривалого історичного періоду радянського господарювання соціальні стереотипи господарської поведінки.

Разом з тим, у ході приватизаційного процесу однією із найбільш популярних організаційних форм корпоратизації стало відкрите акціонерне товариство, що передавалося у власність трудовому колективу. Очевидною була мета створення таких квазіринкових форм корпорацій – активізація наявного виробничого ресурсу та залучення до активної підприємницької діяльності як співвласників працівників підприємства. Проте спроби використання західного досвіду "робітничої демократії" (насамперед, апробованого у японській моделі корпоративного управління) наштовхнулися на інституційне обмеження у формі низької економічної активності населення та відсутності довіри до більшості державних програм реструктуризації. Тож дані форми не отримали суспільного визнання і поширення у господарській практиці, тому впродовж нетривалого періоду, шляхом скуповування акцій у працівників підприємств, були перетворені на більш закриті форми корпорацій.

Разом з тим реальні схеми приватизації, за яких державна власність була номінально розподілена серед значної кількості учасників, а реально – фактично безоплатно передана в руки привілейованих груп, не створили позитивного суспільного ставлення до легітимності новостворених структур власності та до можливостей ефективного контролю за її використанням.

На постприватизаційному етапі розвитку корпоративних відносин рівень довіри до цього інституту, як до багатьох інших, привнесених ринковою практикою, значно знизився, що обумовлено, насамперед, суспільним сприйняттям процесу первісного нагромадження корпоративного капіталу як непрозорого, а подекуди й узагалі нелегітимного, що відбувався за рахунок перерозподілу суспільної власності. Цілком слушною в даному контексті є думка В.Дементьєва про те, що коли "початковий рівень довіри до нового залежить від вибору інститутів", то на його "збереження сильно впливає технологія їх упровадження, ступінь користолюбства реформаторів"⁶. Тож, результат інституційних трансформацій і нововведень залежить від контролю суспільства, зацікавленого в їхній ефективній реалізації, за рівнем довіри та цілеспрямованого формування останньої.

⁶ Дементьев В.Е. Институциональная инерция и реформирование институтов / В.Е.Дементьев // ГУУ, Вестник университета. Серия: Институциональная экономика. – М., 2005. – № 1(5). – С. 2.

Як бачимо, процес корпоратизації, розглядуваний як чинник формування інституційних механізмів реалізації економічних інтересів учасників корпоративних відносин, засвідчив, що виконання економічних функцій корпоративних утворень (акумуляції та конкурентного перерозподілу капіталів) залежить не лише від трансформації самої структури та характеру власності, а й значною мірою від зміни неформального середовища (насамперед, довіри суспільства до процесу нагромадження капіталів), що визначають ефективність чинних механізмів корпоративного управління.

Крім названих обставин, зниження рівня довіри суспільства до корпоративних форм взаємодії економічних агентів спричинено:

- подіями, пов'язаними із банкрутством трастових компаній та різноманітних фінансових пірамід, що діяли переважно у формі акціонерних товариств;
- процесом свідомого обмеження можливостей участі у власницьких та владних повноваженнях формальних та дрібних акціонерів (в тому числі і держави) шляхом розмивання та зниження частки їхніх корпоративних прав через механізм додаткових емісій цінних паперів;
- ігноруванням економічних інтересів міноритарних акціонерів та хронічною невивплатою дивідендів у вітчизняних акціонерних компаніях;
- відсутністю реальних механізмів контролю та захисту прав власників;
- безконтрольним поширенням тенденцій до ворожого злиття-поглинання, рейдерства та грін-мейлу.

За відсутності довіри до самої корпоративної форми підприємництва унеможливується й довіра до інституту корпоративного управління як системи інституційних механізмів реалізації економічних інтересів та захисту прав корпоративних суб'єктів. Перервність та нетривалість етапів історичного розвитку інституту корпоративного управління у вітчизняній практиці, своєю чергою, спричинила виникнення інституційних бар'єрів, що обмежують рівень суспільної довіри до процесів акціонерної акумуляції капіталів і, відповідно, ефективного розвитку корпоративного середовища. До таких бар'єрів насамперед слід віднести:

- несформованість інституційних механізмів корпоративного управління;
- недосконалість інституційного середовища загалом та законодавчо-нормативної бази у регулюванні системи захисту прав власності;
- недостатній розвиток корпоративної теорії, що віддзеркалюється у методологічній та термінологічній неузгодженості нормативних і наукових джерел;
- відсутність традиційної для даного суспільства підприємницької та ділової культури.

Важливим інституційним обмеженням формування корпоративного управління в Україні стала недосконалість законодавчого поля, що зумовила випереджальний розвиток корпоративних відносин щодо формування законодавчих норм, покликаних гарантувати недоторканність права власності, прозорість і захищеність угод. Україна останньою із пострадянських країн ухвалила закон, що регламентує основні корпоративні норми, – Закон "Про акціонерні товариства"⁷, в якому закладено інституційні засади реалізації та захисту прав акціонерів. Проте дослідження чинних процедур корпоративного управління в Україні свідчить, що ухвалення даного законодавчого акту (як і національних Принципів корпоративного управління у 2003 році) не призвело до автоматичної гармонізації корпоративних відносин, оскільки створення формальних норм не сприяло впровадженню відповідних реальних процедур корпоративного управління. Більшість офіційно проголошених норм корпоративного управління не знайшли адекватного відображення та закріплення у неформальному інституційному середовищі (корпоративній культурі, практиці ділової комунікації, традиціях підприємництва), а отже, не стали щоденною практикою корпоративних відносин. Так в українській корпоративній практиці виглядає роль загальних зборів акціонерів, наглядової ради, ревізійної комісії та інших важливих, але переважно номінально оформлених органів корпоративного управління.

Можна стверджувати, що вкорінення нових інституційних норм залежить насамперед від рівня суспільної довіри до них. За висловом В.Тамбовцева, нова інституційна норма повинна бути не просто економічно ефективнішою за традиційну, вона повинна "довести свою легітимність – бути зрозумілою <...> та викликати довіру"⁸. У цьому контексті важливо звернути увагу на те, що довіра є основою закріплення унормованих державою, формальних правил у суспільній свідомості. За Дж.Хіксом, "правила повинні бути зрозумілі тим, кому належить їх виконувати і не лише зрозумілі, але й, хоча б в основному визнані", адже організація, "правила якої не визнані її працівниками, наряд чи може бути у стані "рівноваги". Таким чином, формальні правила частково встановлюються "зверху", а частково – "знизу"⁹. Суспільна легітимізація цих правил визначається рівнем довіри до

них та можливістю за рахунок їх використання досягати певних економічних результатів.

Ухвалення нових законів і правил, що становлять основу формальної інституціоналізації, за справедливим твердженням А.Вернікова, "здатне якісно змінити ситуацію лише за умови появи достатньої кількості акторів-учасників ринку, готових визнати нові інститути і застосовувати їх"¹⁰. Відтак, реальна інституціоналізація нових правил економічної поведінки, за В.Тамбовцевим, є можливою лише тоді, коли "алгоритм дій, що входять у це правило, починає систематично реалізовуватись (обиратися) економічними агентами"¹¹. У цьому контексті саме неформальні правила й норми повинні розглядатися як такі, що створюють легітимне середовище та основу для дії формальних законів. Тобто лише за умови, коли формальна інституціоналізація реалізується у реальній формі, можна говорити про успіх інституційних перетворень. "Основою відмінності (формальної та неформальної інституціоналізації. – Н.С.), – за твердженням О.Носової, – виступає не механізм примусу для виконання певних правил, а форма їх закріплення у суспільстві"¹². Закріплення ж можливе лише за умови існування необхідного рівня суспільної довіри до даних норм.

Досліджуючи рівень суспільної довіри, необхідно пам'ятати, що довіра сама по собі є неформальним інститутом, який є досить інерційним у своїй еволюції. Реалізація інституційного потенціалу довіри в процесі ефективної розбудови підприємницького середовища можлива лише за умови цілеспрямованого формування сприятливого ґрунту та суспільного позитивізму у сприйнятті необхідних новацій. Основою даного процесу є достатня поінформованість економічних агентів про стратегічні цілі суспільних трансформацій, а також про очікувані переваги й можливі загрози від запровадження тих чи інших інституційних нововведень. За відсутності необхідної інформації (а це передбачає організацію цілого комплексу підготовчих заходів та реалізацію відповідної державної політики) ефективність запровадження нових норм обмежена інерційністю інституційних змін. "Чим нижчою є масова довіра до нового інституту, – зазначає В.Тамбовцев, – тим вищі витрати на його

⁷ Закон України "Про акціонерні товариства" ухвалено 2008 р., набув чинності 29.04.2009 р.

⁸ Тамбовцев В.Л. Роль ринку для інститутів в інституціональній еволюції // *Економічний вестник Ростовського державного університету*. – 2005. – № 4. – Т. 3. – С. 3.

⁹ Хікс Дж. Теорія економічної історії. – М.: НІП "Журнал *Вопросы экономики*", 2003. – С. 30–31.

¹⁰ Верников А.В. *Формы собственности и институциональные изменения в банковском секторе* / А.В.Верников. – М., 2007. – С. 17.

¹¹ Тамбовцев В.Л. Роль ринку для інститутів в інституціональній еволюції // *Економічний вестник Ростовського державного університету*. – 2005. – № 4. – Т. 3. – С. 32.

¹² Носова О.В. Система корпоративного управління в умовах інституціонально-ринкової трансформації // *Інституціональна архітектура і динаміка економічних преобразовань*; под ред. А.А.Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – С. 769–783.

впровадження і підтримку його існування, тим значніші трансакційні витрати його використання"¹³. Отже, довіра до певної організаційної форми бізнесу (в даному разі – корпорації), на думку В.Дементьєва, повинна розглядатися як критерій "попиту на нього, свідчення наявності "вікна можливостей" для подолання інституційної інерції" та подальшого ефективного розвитку¹⁴.

У даному контексті слід зазначити, що саме корпоративні організації є найбільш придатним суспільним інститутом для формування необхідного рівня суспільної довіри через розвиток демократичних процедур (самоуправління, виборності, публічного контролю), на що вказували ще наприкінці XIX ст. вітчизняні вчені І.Тарасов, Д.Піхно, Л.Петражицький та ін. Тож основним завданням розвитку корпоративного середовища покликана стати саме інституціоналізація названих демократичних принципів управління, що створюють можливості для суспільного контролю та ґрунтуються на принципах гласності та інформаційної відкритості. Зокрема, І.Тарасов, вказуючи на те, що "акціонерна компанія є суспільним, а не приватним закладом", зазначав, що "з діяльністю акціонерної компанії пов'язані інтереси не однієї особи, а цілої сукупності осіб і навіть цілої держави, внаслідок чого діяльність акціонерної компанії повинна бути публічною, гласною"¹⁵.

Публічність діяльності корпорацій розглядалася вченими як органічне продовження принципу обмеженої відповідальності, що актуалізує необхідність суспільної оцінки результатів їхньої діяльності та, своєю чергою, зміцнює довіру інвесторів та кредиторів до акціонерної справи в цілому. Ця довіра, як зазначав С. Гольдельман, ґрунтується на особливій публічній природі акціонерних компаній, що уможлиблює контроль за діяльністю акціонерного товариства через представництво довірених осіб у наглядовій раді¹⁶. В цьому контексті публічність є одною із "фундаментальних рис" корпорації, що визначає необхідність врахування інтересів "публіки" загалом та окремих груп впливу зокрема у процесі вибору стратегії розвитку

акціонерного товариства органами управління та побудови системи корпоративного контролю та дозволяє формувати суспільну довіру до акціонерної форми акумуляції капіталів.

Основним засобом здійснення зовнішнього контролю більшість науковців називали гласність та оприлюднення інформації про результати діяльності. І.Тарасов з цього приводу писав: "Без широкого застосування засад гласності неможливий правильний контроль, немислимо запобігти тим кричущим зловживанням, які виявила акціонерна практика, звівши гласність до пустої формальності, що не має жодного практичного значення"¹⁷. Можна стверджувати, що у даній тезі вчений декларує необхідність утвердження одного з найважливіших сучасних принципів корпоративного управління – відкритості та прозорості діяльності корпорації. М. Бунге, своєю чергою, зазначав, що для розвитку підприємницьких структур взагалі та для тих, що засновані на акціонерних засадах зокрема, надзвичайне значення має "відповідність між прийнятими та даними зобов'язаннями"¹⁸.

Як бачимо, з одного боку, наявність довіри виступає необхідною передумовою ефективного розвитку корпоративного бізнесу, з іншого – сама корпорація може розглядатися як інструмент формування суспільної довіри. Існування необхідного рівня довіри як важливого ринкового інституту актуалізує також проблему свідомого формування інституту соціальної відповідальності, що передбачає відповідальність усіх учасників ринкового процесу (бізнесу, влади, суспільства загалом) за результати діяльності, яку вони здійснюють на ринку; активну соціальну позицію, що полягає в гармонійній взаємодії та участі у вирішенні найгостріших соціально-економічних проблем. У даному контексті корпорація може розглядатися як найбільш оптимальна організаційна форма господарювання, що сприяє формуванню балансу приватних та суспільних інтересів учасників підприємницького процесу, а відтак і необхідного рівня суспільної довіри до бізнесу загалом.

¹³ Бунге Н.Х. Значение промышленных товариществ и условия их распространения / Н.Х.Бунге. – СПб., 1918. – С. 4.

¹⁴ Дементьев В.Е. Институциональная инерция и реформирование институтов. – С. 3.

¹⁵ Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях: Разсуждение, представленное для публичной защиты на степень доктора / И.Т.Тарасов. – К. : Университетская типография И.Завадзкого, 1878. – 706+50+VI с. – С. 58.

¹⁶ Гольдельман С.І. Економія і політика промисловості / С.І.Гольдельман. – Подєбради : Вид-во Тов-ва при УГА, 1923. – С. 136.

¹⁷ Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях: Разсуждение, представленное для публичной защиты на степень доктора / И.Т.Тарасов. – К. : Университетская типография И.Завадзкого, 1878. – 706+50+VI с. – С. 56.

¹⁸ Бунге Н.Х. Значение промышленных товариществ и условия их распространения / Н.Х.Бунге. – СПб., 1918. – С. 45.